

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Анна Штерншис

Советське і кошерне: Єврейська народна культура в Советському Союзі (1923–1939)

Переклад з англійської Юлії Шекет

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

УДК 008+398.1(=411.16)(47+57)"1923/1939"

Ш907

Переклад з англійської: Юлія Шекет

Ш907 Штерншис Анна.

Советське і кошерне: Єврейська народна культура в Советському Союзі (1923–1939) / Переклад з англійської Юлії Шекет. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. – 384 с.

ISBN 978-617-8262-17-4

«Кошерна свинина» — звучить як оксюморон? У цій книзі Анна Штерншис простежує виникнення советської єврейської ідентичності, що відокремлювала єврейство від юдаїзму. Трансформація советських євреїв між 1917 і 1941 роками була одним із найамбітніших експериментів у царині соціальної інженерії за сучасної доби. У цей період євреї пройшли шлях від певної ізоляції до цілковитої інтеграції з новою советською культурою й суспільством, зберігаючи водночас сильне відчуття власної окремішності.

«Советське і кошерне» — це перше дослідження ключових ідишемовних документів, які доносили советські ідеологічні меседжі до євреїв, зокрема «червоної гагади» — комуністичної пародії на традиційні тексти, які читають на Песах; пісень про «вождів»; сценаріїв для любительських театрів; соцреалістичної художньої літератури та журналів для дітей і дорослих. На основі понад двох сотень інтерв'ю, архівних та інших джерел книга розповідає про сприйняття цієї культурної продукції і змальовує унікальний портрет культурного життя «пересічного» советського єврея.

На обкладинці використано зображення обкладинки другого видання «Песахальної гагади». Рисунок Олександра Тишлера, Москва, 1927.

УДК 008+398.1(=411.16)(47+57)"1923/1939"

Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939 by Anna Shternshis
Copyright © 2006 Anna Shternshis.

Ukrainian language rights licensed from the original English-language publisher, Indiana University Press.

ISBN 978-617-8262-17-4

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Зміст

Подяки.....	9
Передмова	15
Вступ: Кошерна свинина Сари Ф.	18
1. Антирелігійна пропаганда й перетворення єврейських організацій і традицій	39
2. Від неписьменності до робітничих кореспондентів: советське їдишське любительське письменство.....	106
3. Місцеві їдишські любительські театри	150
4. Советські їдишські пісні як дзеркало єврейської ідентичності	211
5. Советська за формою, національна за змістом: російсько-єврейська народна культура	267
Підсумки.....	335
Бібліографія.....	343
Показчик імен персоналій та географічних назв.....	377

Подяки

Мої бабуся й дідусь, Фаїна Хромяя й Ісаак Зиммерман, зустрілися в українському Лянцкоруні¹ на сільських сходинах, де сім'ю Ісаака засудили як куркулів (багатіїв). Як і всі інші учасники зібрання, бабуся проголосувала за виключення Ісаака з комсомолу. Наступного місяця вона рушила за ним до Москви, де вони й одружилися. Минули десятиліття — і, заколисуючи нас із сестричкою, вона співала нам пісень їдишем, які пам'ятала змалечку; улюбленою у неї була пісенька про красуню Бейле, яка пішла від чоловіка, бо той не був комуністом. Татові батьки, Чарна і Зусь Штерншиси, також розмовляли їдишем і вдома дотримувалися деяких єврейських традицій та свят. П'ятеро Зусиних братів та сестер змогли втекти із Союзу в середині 1920-х років і оселитися в Палестині. Проте такі подробиці родинної історії не розголошувалися, і зовні бабуся з дідусем мали вигляд пересічних советських громадян.

Саме бабусям і дідусям я завдячую своєю цікавістю до советської єврейської культури, хоча малою я не розуміла їдишу і гадки не мала, що особлива вечерея, яку вони влаштовували щовесни, була певним різновидом песахального седеру. Так само я не тямала, що коли бабуся трічі цілувала верхній кутик одвірка, заходячи додому і виходячи з дому, — то було вшанування відсутньої мезузи.

Можливість відкрито вивчати єврейську культуру, історію й традиції в Росії з'явилася лише за кілька років по смерті моїх стареньких. Вдячна професорові Девідові Фішману за організацію й проведення у Москві неспокійного 1991 року

¹ З 1947 року — село Зарічанка (нині в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області). — *Прим. пер.* (Примітки авторки вміщено наприкінці книги.)

проекту «Юдаїка», спільної студентської програми Єврейської теологічної семінарії, Інституту єврейських студій YIVO та Російського державного гуманітарного університету. Мені пощастило бути серед перших випускників цієї унікальної програми, яка зібрала професорів юдаїки зі Сполучених Штатів, Франції, Англії й Ізраїлю. Прекрасні, віддані своїй справі викладачі відкрили двом десяткам студентів світ єврейської історії, культури й мови, і заохотили багатьох із нас продовжити навчання у царині єврейських студій. Особливо мене надихнули лекції Цві Гітельмана й Мордехая Альтшулера. Також закохали мене в єврейську мову та літературу Пейсах Фішман, Дов Бер Керлер, Шева Цукер, Геннадій Естрайх, Девід Роскіс, Міхаїл Крутіков і покійний Шимон Сендлер.

Дякую Геннадію Естрайху та Міхаїлу Крутікову за те, що спонукали мене взятися до праці над серйозним дослідницьким проектом щодо єврейської народної культури в Советському Союзі. Дякую Джеральду Стентону Сміту за підтримку на всіх етапах роботи, за терпіння, поради й настанови — і за віру в мене. Його ґрунтовне розуміння російської культури допомогло мені глибше обмірковувати контекст єврейської народної культури в Советському Союзі. Без Джеррі ця книжка попросту не була б написана. Цві Гітельман допоміг істотніше, ніж сам вважає: він зокрема ділився зі мною своїми колосальними знаннями щодо советської єврейської історії й культури, познайомив із методом усної історії, допомагав мені відточити аргументацію — ба навіть саме завдяки йому я зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком!

На різних етапах роботи над цією книжкою її фрагменти читали: Гелен Беер, Шолем Бергер, Джоель Берковіц, Джеффрі Вейдлінгер, Барбара Генрі, Цві Гітельман, Анат Гельман, Йоав Елон, Геннадій Естрайх, Катріона Келлі, Міхаїл Крутіков, Натан Лулов, Езра Мендельсон, Еліс Стоун Нахімовські, Една Нахшон, Девід Рехтер, Роберт Ротштейн, Майкл Стайнлауф, Девід Шнеер, Мотя Членов і анонімний рецензент із видав-

Передмова

«Советське і кошерне» я задумувала і писала в часи надії. Беручись до роботи над книжкою в середині 1990-х років, я була твердо переконана, що, висвітлюючи історію того, як єврейська спільнота в Російській імперії осягала початки советського експерименту, розглядаю лише минуле. Я намагалася показати складність реакції євреїв на советський проєкт, підкреслити, що їдишська культура, створена в ту добу, увібрала в себе погляди як прихильників советського ладу, так і тих, хто ставився до нього неоднозначно, а також тих, хто чинив йому опір. Я прагнула продемонструвати, що культура 1920–1930-х років стала основою як советської, так і пост-советської єврейської культури, що перебувала у процесі формування.

Тоді у своїй роботі я не зосереджувалася на географічних відмінностях між українськими, білоруськими, російськими та іншими ашкеназькими євреями. Власне, я згадувала їхню засадничу культуру спочатку як їдишську, а потім, поступово, як російськомовну. Мої тематичні дослідження стосувалися Бобруйська, Бердичева, Києва, Мінська, Смоленська, Золотоноші, Полтави, Москви, Ленінграда та інших міських і сільських центрів зі значною часткою єврейського населення. На початку 2000-х я не вважала за доцільне наголошувати на регіональних відмінностях, головним чином тому, що відмінності 1920–1930-х років були здебільшого незначними: всі їдишемовні євреї водночас училися співати нових пісень, святкувати нові свята й соціалізуватися в нових колах.

Чимало матеріалів цієї роботи здавалися мені тоді (та й нині ще здаються) анекдотичними: наприклад, хитромудрі пасажі «червоної гагади», сповнені антирелігійної пропаганди, продовжують потрапляти в інформаційний простір навіть у сьо-

годнішньому світі¹. Деякі з їдишських пісень аж просто чарівні у своєму примітивному, майже гротескному прославленні советського режиму. Вони такі неприховано пропагандистські, що деякі з них співали як сатиру на советську систему. Як не парадоксально, деякі з них сучасні музиканти виконують ще й як критику вже нинішніх несправедливостей.

Час, коли публікується цей український переклад, — чи не повна протилежність тому періоду, коли я бралася працювати над книжкою. Росія напала на Україну й захопила її території: спочатку Крим, потім частини Донецької та Луганської областей, а в лютому 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення. Чимало українських жінок із дітьми виїхали: за даними ООН, близько 8 млн українських біженців перетнули кордони з сусідніми країнами, і це крім іще 5,9 млн внутрішньо переміщених осіб². Українські чоловіки та жінки йдуть до війська — захищати свою землю від Росії. А з Росії тисячами тікають ті, хто не хоче брати участі у війні.

Євреї є як в Україні, так і в Росії, як серед біженців, так і серед військових. Вони часто розмовляють однією мовою, у них є спільне минуле, всі мають власні історії про те, як їхні родини пережили Другу світову війну й Голокост. Але я певна, що після 2022 року українські та російські євреї більше не вважатимуть себе частиною одного народу: вони ідентифікуватимуть себе українськими євреями чи російськими євреями. У них будуть історії «до» і «після» російсько-української війни, вони розмовлятимуть різними мовами і матимуть різні травми. Ця книжка стане вікном у минуле, коли ідентичності були спільними. Вона ілюструватиме те, як швидко і ради-

¹ Sam Lin-Sommer, “The Soviet ‘Red Passovers’ Where Jews Gave Thanks for Communism,” *Atlas Obscura*, 28.03.2023, <https://atlasobscura.com/articles/red-passovers-soviet-union>.

² “Ukraine Emergency,” *USA for UNHCR*, <https://unrefugees.org/emergencies/ukraine/>.

Передмова

кально можуть змінитися суспільство й культура в умовах насильства.

Після розпаду Советського Союзу 1991 року я вже не думала, що стану свідчиною ще одного переходу в історії європейського єврейства, який розітне історію на «до і після». І гадки не мала, що український переклад дослідження з'явиться, коли Україна боронитиметься від загарбника. Та не можу не радіти, що історія складної, суперечливої, але яскравої їдишської народної культури 1920–1930-х років дістанеться до українського читача. Я безмежно вдячна пану Леоніду Фінбергу за пропозицію видання, Юлії Шекет за чудовий переклад і всім у видавництві «Дух і Літера» за втілення цього проекту в життя. Тримаймо стрій!

Анна Штерншис

Вступ: Кошерна свинина Сари Ф.

«Ось так готується кошерна свинина: це доволі нескладно», — зауважує Сара Ф., 82-річна мешканка Брукліна. Сара народилася у маленькому українському містечку Деражня¹. Вона пояснює, що юдейські релігійні настанови (які забороняють вживати свинину) її не стосуються, оскільки їжу робить кошерною лиш єврейська душа². Сара ніколи не була в синагозі, вона не справляє єврейських свят і не згадає жодної єврейської молитви. Щороку вона святкує річницю «Жовтневої революції» (7 листопада), Новий рік і Перше травня. Проте три десятки років тому Сара наполягла на тому, щоб троє її дітей одружилися саме з євреями, а тепер переймається особистим життям онука. «Не дай боже закрутить із *шиксою* (це зневажливе слівце на означення неєврейських дівчат)», — переживає вона за двадцятип'ятирічного нащадка.

Сара вільно розмовляє їдишем (із місцевими українськими діалектизмами), полюбляє читати короткі оповідання знаменитого єврейського письменника Шолом-Алейхема й обожає співати народних пісень, особливо сентиментальну пісеньку «Папіросн» («Цигарки»)³. Вона особливо тішилася, коли син повів її на нову виставу «Фолксбіне» — єдиного нью-йоркського театру, що ставить їдишем. Усі поточні події в світі Сара оцінює з огляду на те, «добре чи погано це для євреїв».

¹ Нині Хмельницька область. — *Прим. пер.*

² Інтерв'ю авторки з Сарою Ф., Бруклін, Нью-Йорк, серпень 1999 року.

³ Автором пісні є Герман Яблоков. Друкований текст див.: Eleonor Mlotek, *Perl fun yidish lid: 115 yidische folks arbeter kunst un teater* (Nyu York, 1989), 170.

Єврейська ідентичність Сари повна очевидних суперечностей. З одного боку, вона несхвально, мало не войовничо налаштована проти єврейських релігійних традицій, і при цьому надзвичайно віддана єврейській мові, пісням — і особливо театру.

Чому Сара вживає слово «кошерна» стосовно своєї свинини? Звідки взагалі у розмові виринула згадка про кошерність? Чому вона прагне, щоб її онук узяв за дружину єврейку, і водночас рішуче виступає проти його навчання у нью-йоркській єшиві (що вона вважає «фанатизмом»? Що у Сариному єврействі так різнить її від євреїв її покоління із будь-яких інших куточків світу? І, власне, що саме робить її «єврейкою»?

Цві Гітельман стверджує, що постсоветські євреї зберігають «тонку» культуру, і отже, їхня єврейськість ґрунтується на почуттях, спогадах і спільному досвіді зі «щільною культурою» мови, релігії, звичаїв, харчування, вбрання, музики й побуту в етнічних районах⁴. Перетворення російської єврейської ідентичності 1920-х років зі «щільної» на «тонку» відбулося лише протягом одного покоління. Сара належить до «перехідного» покоління, чії батьки переважно вели традиційний єврейський спосіб життя, а діти вже як «цілком сформовані» євреї «тонкої культури» зазвичай не знайомі з єврейськими мовами і традиціями. Постсоветські євреї, серед яких Сарині діти й онуки, цілковито відділяють єврейськість від юдаїзму. Соціологічне дослідження, проведене наприкінці 1990-х років, показало: менше 1% постсоветських євреїв вважають, що бути «добрим євреєм» означає розуміти юдаїзм, дотримуватися шабату і кашруту (єврейських приписів щодо харчування), а також обрізання⁵.

⁴ Zvi Gitelman, "Thinking about Being Jewish in Russia and Ukraine," in Zvi Gitelman, Musya Glants & Marshall Goldman, eds., *Jewish Life after the USSR* (Bloomington, 2003), 49.

⁵ Valeriy Chervyakov, Zvi Gitelman & Vladimir Shapiro, "*E Pluribus Unum?* Post-Soviet Jewish Identities and Their Implications for Communal

Закладання основи: советські аргументи проти традиційної єврейської освіти й постулатів юдаїзму

1922 року XI з'їзд РКП(б) ухвалив рішення перетворити державне видавництво «Главполитпросвет» (Головний політико-освітній комітет) на центр видання масової марксистської й антирелігійної літератури. Відповідно до цієї постанови виникла низка спеціалізованих антирелігійних видань. У грудні того ж року вийшло перше число журналу «Наука и религия» (головний редактор Міхаїл Галкін, колишній священник), невдовзі його змінив щотижневик «Безбожник» (головний редактор Ємельян Ярославський, секретар партколегії Центральної контрольної комісії)¹⁷. Їхні статті мали доносити до російськомовних мас чіткі, розважальні та просвітницькі антирелігійні повідомлення. Антирелігійні публікації їдишем на державному рівні впровадили кілька років потому, проте викривальні виступи проти юдаїзму містилися в усіх советських їдишських виданнях, від газет до наукових обговорень. Від 1917 до 1941 року вийшло щонайменше сімдесят чотири найменування саме антирелігійної їдишської літератури¹⁸. Провідним майданчиком антирелігійних писань стала їдишемовна комуністична газета «Дер емес» («Правда»). Найнасиченішим на антирелігійні публікації видався період із 1927 до 1935 року. З 1931 по 1935 рік Спілка войовничих безбожників випускала окреме їдишемовне видання «Дер апікойрес» («Безбожник»).

Перша книжка про шкоду хедерів (єврейських релігійних початкових шкіл) вийшла 1922 року¹⁹. В ній наводиться низка аргументів щодо того, чому ці школи мають бути закриті. Ось

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Розрахунок проведено на підставі: Chone Shmeruk, or., *Pirsumim yehudim biVrit-hamoasot, 1917–1960* (Yerushalayim, 1961).

¹⁹ Peysi Altshuler & Nodel Khatskl, *Gekasherte neshomes (Vegn kheyder)* (Kharkov, 1922). Див. також: L. Abram, I. Khinchin & K. Kaplan, red., *Der mishpet ibern kheyder* (Vitebsk, 1922).

1. Антирелігійна пропаганда й перетворення єврейських організацій...

Харків: єврейський робітничий клуб (колишня синагога),
близько 1925 року.

Із фотоархіву Об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт».